

Buhârî'de Dünya ve Ahiret Algısı (Kitâbu'r-Rikâk Örneği)

Mustafa Öztürk

Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hadis Anabilimdalı Öğretim Üyesi
ozturk69@hotmail.com

Öz

Tarih boyunca hayata yaklaşımda bir taraftan ahireti dikkate almayıp sadece dünyaya itimat eden, dünya hâkimiyeti için her şeyi mübah gören, dünya hırs ve sevgisiyle dolu materyalistler, diğer taraftan ahireti kurtarmak adına dünyaya ve dünya nimetlerine olumsuz bakıp sırt çeviren bazı mistikler dâima var olmuştur. İfrat ve tefriti temsil eden bu iki gruba ait söz konusu anlayışlar, fitrat dini İslam'la asla bağdaşmaz. Zira İslam'ın olaya bakışında "dünyadan nasiptar olmak fakat geçici dünyayı ebedi ahirete tercih etmemek" gibi bir tabiiilik vardır. Çalışmamızda mesele, Buhârî'nin Sahîh'inin Rikâk bölümü çerçevesinde ele alınmış, kaydedilen bir kısım konu başlıkları ile hadislerle göre müellifin dünya ve ahiret algısı tetkik edilmiştir. Rikâk ya da rekâik, merhametli şefkatli ve ince kalpli anlamındaki rakîk'in çoğuludur. Mastarı rikkat'tir. Bölüme Kitâbu'r-Rikâk ismi verilmesi, ihtiva ettiği (dünya ve ahiretle ilgili) hadislerin gönüllerde rikkat/incecik oluşturması sebebiyledir.

Anahtar Kelimeler: Rikâk, Buhârî, dünya, ahiret, uzlet.

Perception of this World and Afterlife in Bukhari

(The Case of the Book of Kitab al-Riqaq/Tender-Heartedness)

Throughout history there have always been two extremist approach to life among people: on the one hand there have been materialists who have not paid attention to afterlife and paid attention only to the life in this world; and on the other hand there have been some mystics who have withdrawn themselves from the life of this world in order to save their lives in the Hereafter. The views belonged to the representatives of these two extreme approaches can never be in coherence with Islam, the religion of human nature. In Islamic thought exists the understanding of "to get shares from this world but not to prefer this world over the Hereafter." We have dealt with this question within context of the book of tenderness of the heart (Kitab al-Riqaq) from Bukhari's Sahih. We have tried to examine the author's perception of life and afterlife from some chapter headings of Kitab al-Riqaq and some ahadith recorded in it. Riqaq or raqaiq is the plural for of the Arabic word raqiq which means compassionate and soft-hearted. The infinitive form of the word comes as riqqa. The reason for giving the title of "Kitab al-Riqaq" to this part of Sahih is that the ahadith mentioned in this book in respect to this world and the afterlife create compassion and tenderness in the hearts of the readers.

Key Words: Riqaq, Bukhari, the life of the world, hereafter, reclusion.

Atf

Mustafa Öztürk, Buhârî'de Dünya ve Ahiret Algısı (Kitâbu'r-Rikâk Örneği),
Marife, Yaz 2012, ss. 67-92

Giriş

İlâhî inanç sistemlerinin “belli bir dünya ve âhiret algısına” sahip olduğu, kullandıkları materyal ve söylemlerle müntesiplerini daima söz konusu algıya göre eğitmek istediği malumdur. Son din İslam da, dünya ve âhiret anlayışını Kur’ân ve Sünnet bütünlüğü içerisinde insanlığa takdim etmiştir. Bu hususta henüz ilk dönemlerden itibaren *Kitâbu’z-Zühd* veya *Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik* ismiyle geniş çapta müstakil bir literatür dahi oluşmuştur.¹ Ayrıca konuyla ilgili sünnete ait verilerin, genelde hadis musannafatında serpiştirilmiş olarak yer aldığı görülürken, özelde “alel-ebvâb” tertiple yazılmış birçok kaynakta *ez-Zühd*, *er-Rekâik* veya *er-Rikâk* gibi isimlerle anılan bölümlerde bir düzen ve anlayış örgüsü içerisinde ve daha yoğun bir şekilde yer aldığı görülür.² Buna göre literatürle alakalı risâle, kitap veya bölümlerde musanniflerin kaydettiği başlıklar ve hadisler, onların dünya ve ahiret anlayışını belli oranda ortaya koyabilmektedir. Hele hele Buhârî gibi görüşlerini bab/konu başlıklarına yansıtma gayreti içinde olan bir musannif için bunu söylemek pek mümkündür.³ Nitekim onun *es-Sahîh*’inin *Kitâbu’r-Rikâk*’ı okuyucusunu baştan sona önemli ölçüde bir hayat tarzı ve felsefesine çağırılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada, ilgili bölüm tetkik edilip seçilen bir kısım konu başlıkları ve hadisler çerçevesinde Buhârî’ye ait dünya-ahiret algısı tespit edilecektir.

I. Kitabu’r-Rikâk’ın Muhtevası

“Rikâk” ya da “rekâik”, merhametli, şefkatli ve ince kalpli anlamındaki “rakîk”ın çoğulu bir kelimedir. Mastarı “rikkat”tır.⁴ Bölüme “Kitâbu’r-Rikâk” ismi verilmesi, ihtiva ettiği (dünya ve ahiretle ilgili)⁵ hadislerin gönüllerde rikkat/incelik oluşturması sebebiyledir.⁶ Bölüm, 53 bab ve 182 hadis içermektedir. Başlıklar ve kaydedilen hadisler dikkate alındığında, bölümde öncelikle dünya ve dünyaya ait hususlar ahiret hayatıyla bağlantılı olarak ele alınmış, sonra da kıyâmet alametleriyle başlayan süreçle birlikte ahiret ahvaliyle ilgili meseleler serdedilmiştir. Yani bölüm özellikle dünya ve ahiret hayatı olmak üzere adeta iki kısımda mütalaa edilmiş, ancak her hâlükârda ahiret endeksli bir hayat hedef olarak gösterilmiştir.

¹ Literatür hakkında detaylı bir liste için bk. Yıldırım, “Hadis Edebiyatında Zühd Literatürü ve Zühdle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi”, *SDÜİFD*, yıl. 2008/1, S. 20, s. 123-126. İslam’ın dünya hayatına bakışı hususunda, doktora çalışması olarak hazırlanıp neşredilen şu iki önemli eseri de burada zikretmek isabetli olsa gerektir. Tatlı, Alican, *Zühd Açısından Dünya ve Nimetleri*, İstanbul 2005; Açıklan, Bünyamin, *Kur’an’da Dünya Hayatına Verilen Değer*, İstanbul 2008.

² Mesela ilgili hadisleri, meşhur musanniflerden Buhârî ve Dârimî, *Kitâbu’r-Rikâk*; Müslim, *Kitâbu’z-Zühd ve’r-Rekâik*; Tirmizî ve İbn Mâce, *Kitâbu’z-Zühd* ismiyle bir arada toplamıştır.

³ Nitekim bu bağlamda “Fıkhu’l-Buhârî fi terâcimihî (Buhârî’nin düşünce ve yorumları bab başlıklarındadır)” denilmiştir. Bk. İtr, *el-İmamü’t-Tirmizî*, s. 304; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 81.

⁴ Bk. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, X, 121.

⁵ Dünya ve ahiret vurgusu bana ait.

⁶ İbn Hacer, *Fethû’l-Bârî*, XI, 229, 230; Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, XXIII, 46.

II. Konu Başlıkları ve Hadislerin Tertibi

Buhârî, başlıklarını daha ziyade serbest bir metinden yahut âyet ve hadislerden seçilen iktibaslardan oluşturmuştur. Onun bir hadisi, ilgisi dolayısıyla *Sa-hih*'in çeşitli bölümlerinde veya aynı bölümde hatta aynı babda tekrar ettiği görülür. Bunun yanında Buhârî bablar içerisinde hadislerin sıralanışında da bir anlayışa ulaşma gayreti gösterir. Genelde başlıklarla hadisler arasındaki ilgi çok belirginken bazen söz konusu ilgiyi yakalamak oldukça zorlaşabilir. Muhtelif sebepleri olan bu tür başlık-muhteva ilişkisine, aşağıda konular tetkik edilirken zaman zaman atıfta bulunulacaktır.

A. Ahirete Kıyasla Dünyanın Değeri

Bir olay veya olgu genellikle teşbih yahut kıyas yoluyla anlatıldığında insan zihninde ve benliğinde tabii olarak daha çok yer eder. Bu sebeple dünya hayatı, âyet ve hadislerde muhtelif benzetme ve kıyaslamalarla zaman zaman da ahiret hayatıyla mukayese edilerek tanıtılır. İşte Buhârî, bölümün ilk konularında bir taraftan söz konusu benzetme ve kıyaslamalara yer veren malzemeleri kullanmak suretiyle, dünya gerçeğini tasvir eder, diğer taraftan da fitraten dünyaya tamah eden tul-i emel sahibi ve aynı zamanda sürekli imtihan halindeki insan gerçeğine dikkat çeker.

1. Ahiret Öncelikli Bir Hayat

Buhârî, birinci babın başlığında ve muhtevâsında "*Hayat ancak ahiret hayattır*" hadisiyle öncelikle tercih edilmesi gereken hayatı gösterirken, ikinci babın başlığında şu âyetle dünya-ahiret mukayesesi yapar:

"Biliniz ki, dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir sūs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, onun bitirdikleri ziraatçıların hoşuna gider. Sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çer çöp olur. Ahirette ise çetin bir azap vardır. Yine orada Allah'ın mağfi-reti ve rızası vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir geçimlikten başka bir şey değildir."⁷

Âyet-i kerîme'nin içeriğine uygun olarak Buhârî, ikinci babda getirdiği hadisle ahiretteki nimetlerle dünya hayatını kıyas etmekte, cennetteki bir kırbaç yeri kadar küçücük bir parçanın dünya ve dünyanın bütün imkân ve nimetlerinden daha üstün olduğunu vurgulamaktadır. Ancak hadisin devamında Allah yolunda yapılan bir sabah veya akşam yürüyüşünün, hiç şüphesiz yine dünyadan ve dünya varlıklarından daha hayırlı olduğu ifade edilir ki, böylece genel anlamda değersiz addedilen dünyanın ahireti kazanma düşüncesiyle değerli hale geldiği anlatılmaktadır. Diğer bir deyişle dünyayı kıymetli hale getiren eylemler, orada yapılan ibadetler, iyilikler, hayırlardır. Allah için bir şey yapılmaksızın yaşanan hayatın değersizliği ortadadır.

⁷ Hadîd 57/21.

2. Dünyada Bir Garip Hatta Bir Yolcu Gibi Olabilmek

Buhârî, Hz. Peygamber'in Abdullah b. Ömer'in omuzuna elini koyarak "Dünyada bir garip hatta bir yolcu gibi davran!" tavsiyesini, bölümün üçüncü başlığı ve aynı zamanda başlık altındaki tek hadis olarak kaydedip dünyanın bir misafirhane olduğunu ima eder. Buna göre hadisin verdiği mesaj şöyle anlaşılabilir: Memleketinden, ailesinden, dostlarından ayrı düşmüş bir garibin, akli-fikri, kalbi-gönlü hep öz yurdunda, sevdiklerinde olur. Öyleyse dünya hayatını bir gurbet sayıp, hissiyatları ve işleri asıl gidilecek ahiret yurduna göre düzenlenmek gerekir. Ayrıca insanın bulunduğu yere ünsiyet edip gönül bağlama özelliği olduğundan, kendisini garip sayması da bazen yeterli olmayabilir. Bu durumda kişi, hayatı aynı zamanda bir yolcu duyarlılığında yaşmalıdır. Zira uzun bir sefere çıkmış kimse, geçtiği ve konakladığı yerlerdeki güzelliklere takılıp kalmaz. O hep gideceği, özlemle kavuşacağı asıl vatanını düşünür.⁸

Öte yandan garip veya yolcu gibi olmak insanı içe kapanmaya, pısrıklığa değil; hedefe ulaşmak için dinamik olmaya "anı değerlendirmeye" sevk etmelidir. Hadisin muhatabı Abdullah b. Ömer, rivâyetin ardından tam bu noktada şu öneride bulunmaktadır:

"Akşama girdiğinde sabahı bekleme, sabahladığında akşamı bekleme! Sağlıklı günlerinde hastalanacağı vakit için, hayatın boyunca da öleceğin vakit için tedbirli ol!"⁹

3. Tûl-i Emel ve İmtihan Gerçeği

Kitâbu'r-Rikâk'ın dördüncü konu başlığı "tûl-i emel" hakkındadır. Tûl-i emel, bitmek tükenmek bilmeyen hırs ve arzular anlamında kullanılır. Başlıkta ayrıca "... Bu dünya hayatı, aldanma metâından başka bir şey değildir."¹⁰ "Bırak onları; yesinler, eğlensinler ve boş ümit onları oyalayadursun. (Kötü sonucu) yakında bileceklerdir!"¹¹ meâlindeki âyetler yanında Hz. Ali'nin şu sözüne yer verilir:

"Dünya hızlıca bir sona doğru gitmekte, ahiret ise koşarak bize doğru gelmektedir. Dünyanın da ahiretin de tâlipleri vardır. Siz ahireti talep ediniz. Dünyanın tâlipleri olmayınız. Bugün hesap günü değil, çalışma günüdür. Yarın ise çalışma yok, hesap vardır."

Buhârî bu babda gerek insanların gönül dünyalarındaki tûl-i emeli, gerekse dünyanın bir imtihan yeri olduğunu ön plana çıkaran bir tek hadise yer verir. Hayatı bir ahtapot gibi kuşatan musibetler ve ecelin tasvir edildiği bu hadise göre insan bitmek tükenmek bilmeyen geçici arzu ve istekleri için koştururken bir musibetten diğer musibete düşer olur, neticede nihai hedefine ulaşmadan ölümle karşılaşır. Emel ve arzuları dünyada kalır.

Beşinci bab başlığı ve muhtevası da benzer meselelere atıfta bulunur. Buhârî burada öncelikle altmış senelik bir ömür/bir imtihan tecrübesi yaşayan kimsenin ahirette Allah'a karşı bir özür beyan edemeyeceğini belirten hadisi nakleder. Ar-

⁸ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, XI, 234.

⁹ Buhârî, *Rikâk*, 3.

¹⁰ Âl-i İmrân 3/185.

¹¹ el-Hicr 15/3.

dından yaşlı kalbin genç duyguları olarak tasvir edilebilecek ve insanın iç dünyasını gözler önüne seren şu hadisleri kaydeder:

"Yaşlı kimsenin kalbi iki hususta daima gençtir: Biri dünya sevgisi, öteki tül-i emeldir."
"Adem oğlu büyür, onunla beraber iki duygu da büyür. Bunlar, mal sevgisi ve çok yaşama arzusudur."

Ne var ki gerçekte istikbale ait bütün emeller kötü değildir. Zira eğer geleceğe ait hayal kurma kâbiliyeti olmasaydı, insan hayattan zevk almaz, yaşama sevinciyle dolu olmaz, yeni teşebbüslere başlama gücü bulamazdı. Bu işin olumsuz tarafı, boş ve anlamsız isteklere kapılmak, âhiret için hazırlık yapmamaktır.¹² Nitekim İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), geleceğe yönelik bitmek tükenmek bilmeyen olur olmaz arzu ve istekleri kötülerken, kitaplar yazıp eser veren ulemanın ümit ve arzularını istisna etmektedir.¹³

B. Dünya Nimetleri

1. Sağlık ve Boş Vakit

Bölümün henüz birinci başlığı¹⁴ altında ilk olarak insanların birçoğunun sağlık ve boş vakit gibi iki nimet konusunda aldandığını ifade eden hadise, ikinci olarak da Hz. Peygamber'in savaş için hendek kazımı esnasında söylediği "*Allahım! Hayat ancak ahiret hayatıdır...*" sözüne yer verilmiştir.¹⁵

Buhârî, bu iki rivâyeti bir arada zikretmekle bir taraftan dünya hayatının bitip tükeneceğini, asıl hayatın ahiret yurdu olduğunu belirtmekte, diğer taraftan dünya hayatını ideal anlamda yaşamak ve gerçek hayatı kazanmak için sağlık ve boş vaktin çok iyi değerlendirilmesine vurgu yapmış olmaktadır. Zira kulluk vazifelerinin hakkıyla yerine getirilmesi hem sağlıklı olmayı hem de boş vakte sahip olmayı gerektirir. Sağlık ve boş vakit insan için büyük bir sermayedir. Sermayesini akıllıca kullanıp, dürüstlükten taviz vermeyen bir tâcir, kârına kâr kattığı gibi sağlığını ve boş vaktini Allah'a iman, nefisle ve şeytanla mücadele yolunda harcayan kimse de iki dünyanın özellikle de ahiretin hayırlarına ulaşır. Ne var ki insanların birçoğu, ahiret öncelikli bir hayatı tercih etmediklerinden bu iki nimeti sadece dünya için harcamakta, dolayısıyla aldanmış olmaktadır. Ayrıca hadisin farklı tariklerine bakıldığında genel olarak önce sağlığın, ardından boş vaktin zikredilmesi¹⁶ anlamlıdır. Zira boş vaktin hakkını verebilmek için sağlıklı olmak gerekir.

¹² Bk. Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî*, IX, 238, 239; Kandemir-Çakan-Küçük, *Riyâzü's-Sâlihîn*, III, 443, 444.

¹³ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXIII, 51.

¹⁴ Başlığın kendisi de başlık altındaki "*Hayat ancak ahiret hayatıdır*" anlamındaki ikinci hadisten oluşmaktadır.

¹⁵ Hz. Peygamber'in bu ifadeyi, zaman zaman hayatın tatlı telaşları karşısında da kullandığı anlaşılmaktadır. Mesela Mescid-i Nebî'nin yapımı ve Hac esnasında söylediğine dair bk. İbn Ebî Şeybe, *Muasnef*, XII, 166; Ahmed b. Hanbel, II, 381, III, 118.

¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 230.

Öte yandan bu iki nimetten istifade edememek Kâmil Miras'ın tabiriyle "rikâti mûcib ve yufka yürekle acınacak bir durumdur."¹⁷ Hadisin "Rikâk" bölümünde zikredilmesi de bu yönüyle tam bir uyum arz eder.

2. Maddî Güç ve İmkanlar

Buhârî'nin yedinci başlık altında "maddi güç ve imkânları" konu edinen hadislerden yaptığı derlemenin sonucunda şu muhteva ortaya çıkmaktadır:

Hz. Peygamber'in kendisinden sonra ümmeti adına en çok endişe ettiği husus, onların fakirliğe veya şirke düşmeleri değil de, "zehretü'd-dünya" veya "berekâtü'l-arz" diye tabir ettiği dünya nimetlerini bol miktarda elde etmeleri ve önceki milletler gibi dünya malı konusunda helal haram hassasiyeti göstermeksizin kargaşaya düşüp neticede helak olmalarıdır. Yine bu babdaki bazı hadislerde sahâbeden iki nesil sonra hıyânet ve güvensizliğin yaygın hale geleceği hatta çok yemekten kaynaklanan şişmanlığın/obezitenin sıklıkla ortaya çıkacağı hatırlatılmaktadır.

Buhârî bu bağlamda "Ey insanlar! Allah'ın va'di haktır, dünya hayatı sizi aldatmasın"¹⁸ "Mallarınız ve çocuklarınız sizin için bir fitnedir"¹⁹ âyetlerini ayrı ayrı iki bab başlığı olarak kullanmış,²⁰ kaydettiği hadislerle aşırı arzuların, dünya nimetlerini fitne haline dönüştürdüğünü belirtmek istemiştir. İlgili hadislerde paraya (dinar-dirheme) ve bir kısım dünya nimetlerine köle olanların hüsrana uğrayacağı, insanoğlunun iki vadi dolusu altını olsa üçüncüyü isteyeceği, aç gözlü kimseyi ancak toprağın (ölümün) doyuracağı bildirilmektedir.²¹

Ayrıca mala mülke karşı ilginin ve sevginin fitrattan kaynaklandığı, fakat bunları hırs göstermeden ve başkasının hakkına el uzatmadan kazanmanın, israfa düşmeden kullanmanın hatta imkân nispetinde gizlice ihtiyaç sahiplerine tasaddukta bulunmanın Nebvî yol ve metot olduğu gerçeği hatırdan çıkarılmamalıdır. Bütün bu hususları okuyucusuna hissettiren Buhârî, açtığı bir başka başlıkta²² "Dünya malı cazip ve tatlıdır" hadisini serlevha yapmış, hemen ardından şu âyeti zikretmiştir:

"İnsanlara kadınlar, oğullar, biriktirilmiş altın ve gümüş yığınları, salma atlar, sağmal hayvanlar ve ekinler çok sevimli, çekici ve süslü gösterilmiştir. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbüki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır."²³

Bu babın tek hadisi ise Hakîm b. Hizâm (r.a)'dan nakledilir. O der ki:

"Hz. Peygamber'den mal istedim, bana verdi, bir daha istedim, yine verdi, tekrar istedim, tekrar verdi. Sonra şöyle buyurdu: 'Ey Hakîm! Gerçekten şu mal çekici ve tatlıdır. Kim onu hırs göstermeksizin alırsa, o malda kendisine bereket verilir. Kim de ona göz

¹⁷ Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih*, XII, 178.

¹⁸ Fâtır 35/5.

¹⁹ Teğâbûn 64/15.

²⁰ Bk. Buhârî, Rikâk, 7, 10.

²¹ Buhârî, Rikâk, 10.

²² Buhârî, Rikâk, 11.

²³ Âl-i İmrân 3/14.

dikerek hurs ile alırsa, o malın bereketi olmaz. Böylesi kişi, yiyip yiyip de bir türlü doymayan obur gibidir. Veren el, alan elden daha hayırlıdır.”²⁴

3. İmkanları Paylaşmak

İnsanların Allah'ın verdiği nimetleri kullanma ve paylaşma konusunda farklılık arz ettiği malumdur. Bazıları hem istifade etmesini hem de paylaşmasını bilirken, bazıları da bencil davranıp nefsinden başkasını görmemekte; hatta bazen kendisine ve ailesine karşı bile cimri davranıp malının sadece bekçiliğini yapmaktadır. Buhârî bu noktaya işaret etmek üzere “kişinin (hayır yapmak niyetiyle) önceden harcadığı malının gerçekte kendisine ait olduğunu” ifade ettiği on ikinci babda şu hadisi nakleder:

Hiz. Peygamber ashâbına:

“– Hanginize mirasçısının malı, kendi malından daha sevimlidir?” diye sormuş, Onlar da:

“– Ey Allah'ın Resûlü! Hepimiz ancak kendi malımızı daha fazla severiz” demişler, bunun üzerine Hiz. Peygamber:

“– Kişinin kendi malı, hayır yaparak önceden gönderdiği, mirasçısının malı ise, harcamayıp geriye bıraktığıdır!” buyurmuştur.

Buhârî on üçüncü başlık ve muhtevada, “*Dünyada varlığı çok olanlar, ahirette sevabı az olanlardır*” hadisini ön plana çıkarmakta, böylece dünyevî imkânlarla çokça sahip olmanın ahirete yatırım yapmaktan mahrum bıraktığı mesajını vermektedir.

On üçüncü bab on dörtle birlikte okunduğunda Hiz. Peygamber'in, bu sözü Ebû Zer el-Çifârî'ye hitaben ve şu bağlamda söylediği anlaşılıyor. Ebû Zer diyor ki:

Nebî ile birlikte Medine'nin Harra mevkinde yürüyordum. Derken Uhud Dağı karşımıza çıktı. Hiz. Peygamber:

“– Ey Ebû Zer!” dedi. Ben:

“– Buyur yâ Resûlallah! Emrine âmâdeyim,” dedim. Allah Resûlü:

“–Şu Uhud dağı kadar altınım olsa, bu beni sevindirmez. Bir borcu ödemek için ayırdığımdan başka yanımda bir dinar bulunarak üç gün geçmesini istemem.” Resûlullah önüne, sağına, soluna ve arkasına elleriyle verme işareti yaparak, “Yanımda bulunanı, Allah'ın kullarına şöyle şöyle dağıtmak isterim” dedi. Sonra yoluna devam etti ve: “Dünyada varlığı çok olanlar ahirette sevapları az olanlardır. Yalnız sağına, soluna ve ardına şöyle, şöyle ve şöyle verenler müstesnadır. Fakat onlar da ne kadar azdır” buyurdu.²⁵

C. Dünyayı ve Ahireti Islaha Yönelik Değerler

Buhârî'nin Kitâbu'r-Rikâk'da ele aldığı konuların ekserisi dünyayı ve ahireti ıslaha yönelik manevî değerler olarak algılanabilir. Bunlardan bir kısmını şöyle sıralayabiliriz.

²⁴ Buhârî, Rikâk, 11.

²⁵ Buhârî, Rikâk, 14.

1. Allah Rızası İçin Amel/Eylem

Amel ya da eylem, bütün davranışların genel adıdır. Kullar için en önemli tarafı onun Allah için yapılıp yapılmadığıdır. Buhârî yapılan işlerde Allah rızasının gözetilmesine dair açtığı başlık altında üç hadis zikreder.²⁶ Birinci hadiste, Resûlullah'ın ağzına aldığı suyu (beş yaşlarındaki)²⁷ çocuk sahâbî Muhammed b. Rebî'e püskürttüğü, dolayısıyla onunla şakalaştığı nakledilir. Doğrusu bu hadisin ilk bakışta başlıkla ilgisi yokmuş gibi gözükür. Ancak birazcık düşünüldüğünde bir çocukla şakalaşmanın bile Allah rızasına matuf olması gerektiği hatıra gelmektedir. Buna göre basit gibi algılsa da, Allah için yapılan hiçbir iş küçük görülmemelidir. İkinci hadiste, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle "*Lâ ilâhe illallah*" diyen kişinin ahiretteki kurtuluşuna kesin bir dille vurgu yapılmaktadır. Üçüncü hadiste ise, çok sevdiği bir kimseyi kaybedenin, ecrini Allah'tan beklemesi halinde ahirette cenneti kazanacağı ifade edilir. Son iki hadisten birinin imanla, diğerinin sabırla ilgili olması da ayrıca anlamlıdır. Zira dünya hayatının zorluklarını göğüsleyip Allah'ın rızasını kazanmak, dolayısıyla ahireti kurtarmak iman kadar sabır da istemektedir.

2. Gönül Zenginliği

Gönül zenginliği konusunda söz söylemek için öncelikle maddi zenginlik ve fakirlikten bahsetmek uygun olsa gerektir. Kur'ân-ı Kerîm'de zenginlik sebebi olan mala "hayr" adı verilmiş,²⁸ fakirlik için "şer" kelimesi kullanılmış,²⁹ ayrıca tevbe ve duâ ile malı artırmaya çalışmak telkin edilmiştir.³⁰ Bunun yanında Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e hitaben "*Rabbîn seni fakir bulup zengin kılmadı mı?*"³¹ buyruğu, Hz. Peygamber'in, Enes hakkında: "*Allahım onun malını ve çocuklarını çoğalt!*"³² diye duâ etmesi, zenginliğin büyük bir lütf olduğunu göstermektedir. Ancak zenginlik denilince akla sadece mal mülk ve servet sahibi olmak gelmemelidir. Övgüye layık zenginlik, zannedildiği gibi sadece maddeye yönelik bir mesele değildir. Buhârî'nin de bir kısmını başlık olarak getirmeyi tercih ettiği hadiste gerçek zenginliğin "mal çokluğu değil, gönül zenginliği" olduğu bildirilmektedir.³³ Buhârî söz konusu hakikati şu âyetlerle de teyit etmektedir:

"Sanıyorlar mı ki, onlara verdiğimiz servet ve oğullar ile kendilerine faydalar sağlamak için can atıyoruz? Hayır, onlar işin farkına varamıyorlar."³⁴

Buna göre zenginlik veya fakirlik kişilerin kalbî kıvamına göre hayır olabilirdiği gibi şer de olabilir. Resûlullah'ın (s.a), "unutturan fakirlikle birlikte azdıran zenginlikten ümmetini sakındırması,"³⁵ dualarında "zenginlik ve fakirlik fitnessinin

²⁶ Buhârî, Rikâk, 6.

²⁷ Bk. Buhârî, İlim, 18.

²⁸ Bakara 2/180.

²⁹ Meâric 70/20.

³⁰ Nûh, 71/10-12.

³¹ Duhâ 93/ 8.

³² Müslim, Fedâilu's-sahâbe, 141, 142, 143.

³³ Buhârî, Rikâk, 15.

³⁴ Mü'minûn 23/55, 56.

³⁵ Tirmizî, Zühd, 3.

şerrinden Allah'a sığınması,"³⁶ söz konusu hakikati ortaya koymaktadır. Zenginlik daha ziyade şükür, fakirlik ise sabır ister. Ancak eldeki imkân ve nimetleri nefsanî arzular doğrultusunda kullanmamak için şükürle birlikte ayrıca sabır da gerekir. Dolayısıyla zenginin fakire göre sorumluluğu daha fazladır. Muhtemelen bu sebeple Buhârî önce gönül zenginliğini,³⁷ sonra fakirliğin faziletini başlık yapmıştır.³⁸ Zira toplumlarda, mal zengini olduğu halde gönül fakiri, malı mülkü olmadığı halde gönül zengini nice insan vardır. Nitekim Buhârî'nin fakirliğin faziletine dair kaydettiği hadislerin birincisinde itibarlı, hatırlı, zengin bir genç ile itibarsız fakir bir genç karşılaştırılmakta, neticede birçok kimseye göre değer ve itibarın ölçüsü, varlık ve zenginlik olmasına rağmen, işin hakikatte böyle olmadığı vurgulanmaktadır. Yine cennet ehlinin ekserisinin fukaradan meydana geldiğini, Hz. Peygamber ve bazı mühacirlerin sadece Allah'ın rızasını umarak ve sadece ondan ecir bekleyerek hicret ettiklerini, dolayısıyla nice yoksulluk ve sıkıntılara katlandıklarını, ayrıca özellikle Resûlullah'ın yoksulluğunu ifade eden rivâyetler bu kısmı oluşturmaktadır. Hatta Buhârî bununla yetinmeyip Hz. Peygamber ve ashâbının dünya nimetlerinden oldukça mahrum yaşadıklarına vurgu yapan bir başlık açmış,³⁹ burada onların özellikle kıt kanaat sürdürdükleri hayatlarını detaylandıran rivâyetlere yer vermiştir.

3. Sabır

Sabır, sıkıntı, zorluk ve belalar karşısında dengeyi bozmadan tahammül göstermek, soğukkanlılıkla mukâvemet ederek sükûnete bürünmek, aynı zamanda nefsin istek ve arzularına karşı, aklın ve dinin gösterdiği yolda sebât etmek demektir.⁴⁰

Buhârî konu başlığını "Allah'ın haram kıldıklarına karşı sabır" ifadesine ilaveten "*Sabredenlere mükâfatları hesapsız ödenecektir*"⁴¹ âyetiyle birlikte Hz. Ömer'in "Hayatımızın hayrını sabırla elde ettik" sözüyle oluşturmakta, başlık altında iki hadis zikretmektedir.⁴²

Birinci hadise göre müslümanlardan bazı kimseler Resûlullah'tan sık sık bir şeyler istemişler, Resûlullah da elindekiler bitinceye kadar onlara yardımcı olmuş, ancak verebileceği şeyler tükenince, ashâbına gönül tokluğu ve sabır tavsiye ederek insanogluına sabırdan daha hayırlı ve büyük bir lütuf verilmediğini söylemiştir.

Tabii her ikrâmın bir sınırı vardır. Ancak sabır öyle bir nimet ve ikrâmdır ki, hayatın her safhasını kucaklar ve her türlü şartta sahibinin izzet ve şerefini korumasını sağlar.⁴³ Buhârî bu hadisi getirmekle kanaat ve sabrı bir tarafa bırakarak daima el açıp gelişi güzel istemenin Allah'ın yasaklarından olduğuna, bu yasağa

³⁶ Ahmed b. Hanbel, VI, 57.

³⁷ Buhârî, Rikâk, 15.

³⁸ Buhârî, Rikâk, 16.

³⁹ Buhârî, Rikâk, 17.

⁴⁰ Bk. Râgıb, *Müfredât*, s. 273; Çağrı, "Sabır", *DİA*, XXXV, 337.

⁴¹ Zümer 39/10.

⁴² Buhârî, Rikâk, 20.

⁴³ Bk. Kandemir-Çakan-Küçük, *Riyâzû's-Sâlihîn*, I, 210.

karşı sabır potansiyelini devreye sokup sıkıntılara göğüs germek gerektiğine vurgu yapmış olmaktadır.

İkinci hadiste ise, Hz. Peygamber'in gece ayakları şişinceye kadar namaz kıldığı, kendisine niçin bu kadar meşakkate katlandığı sorulunca, "Şükreden bir kul olmayayım mı?" buyurduğu rivayet edilir. Hadisin başlıkla ilgisine şöyle bakılabilir: Şükretmek her kulun vazifesidir. Bu görevi terk etmek ise yasaklardan sayılır. Kişinin sorumlu olduğu bir fiili yapması, onunla meşgul olması, yasaklardan kaçınması anlamına gelir. Bu da sabırla gerçekleşir. Şükretmeyi bir vazife olarak gördüğümüzde aslında itaat ve kulluk vazifesi için de sabır gerekir. Nitekim başlıktaki "Sabredenlere, mükâfatları hesapsız ödenecektir" âyet-i kerîmesi, ibtidasıyla birlikte yani "Ey inanan kullarım, Rabbiniz'e karşı gelmekten sakının!" buyruğuyla okunduğunda söz konusu mesaj alınabilir.⁴⁴ Ayrıca Hz. Ömer'in yukarıda nakledilen "Hayatımızın hayrını sabırla elde ettik" sözü, daha açık bir ifadeyle genel bir sabrı; bütün bir ömrü kuşatmaktadır. İslam âlimleri de, "haramlardan uzak kalmak için sabır," "itaatte sabır," "bela ve sıkıntıya sabır" diye meseleyi yukarıdaki muhtevaya benzerlik arzeden muhtelif alt başlıklarda incelemişlerdir.⁴⁵

4. Tevekkül

Tevekkül, kulun yalnız Allah'a güvenmesi ve işlerini O'na havale etmesi demektir.⁴⁶ Elbette bu güven -sorumluluk bilinciyle- elden geleni yapıp bütün tedbirleri aldıktan sonra olmalıdır.

Buhârî konu başlığında "Allah'a tevekkül eden kimseye Allah kâfidir"⁴⁷ âyetini kaydetmekte, âyetin tefsiri kabilinden Rebî b. Huseym'in (ö. 63/682) insanlara meşakkatli gelen her türlü iş sebebiyle Allah'a tevekkül etmeleri gerektiğini belirten sözüne yer vermektedir.⁴⁸ Başlık altındaki tek hadis ise şöyledir:

"Ümmetimden yetmiş bin kişi hesaba çekilmeden cennete girecektir. Onlar büyü yapmayan, yaptırmayan, uğursuzluğa inanmayan ve Rablerine tevekkül edenlerdir."

Hadiste zikredilen "yetmiş bin" sayısı kesretten kinaye bir kullanımdır. Yani cennete hesapsız girecek vasıftaki müminleri lafızca bir yaklaşımla yetmiş binle sınırlamak doğru değildir.⁴⁹ Öte yandan hadisin verdiği mesaja göre kişinin büyü yapmak ve uğursuzluğa inanmak gibi saplantılardan kurtulup sadece Allah'a tevekkül etmesinin ahiretteki karşılığı cennettir. Ayrıca böyle bir bakış açısı ve imana sahip kimse, aynı zamanda hayatının idamesi esnasında birçok olumsuz duygu ve düşüncenin sıkıntısından kurtularak özgürlüğünün kalitesini artırabilir.

⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 303.

⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 305.

⁴⁶ Bk. Râgıb, *Müfredât*, s. 531.

⁴⁷ Zümer 39/10.

⁴⁸ Buhârî, *Rikâk*, 21.

⁴⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXIII, 180.

5. Tevâzu

Tevâzu, kibrin karşıtı olup başkalarını aşağılayıcı duygu ve davranışlardan arınmak demektir. Türkçe’de alçak gönüllülük tabiriyle de ifade edilir.⁵⁰ İnsan kendisinde bulunan ilim, mevki ve maddiyat gibi nimetler sebebiyle, üstünlük iddia ederek tevâzuunu yitirmemelidir. İslam’da kul öncelikle Allah’a karşı tevâzu sahibi olmalıdır. Zira bütün varlık ve imkânların gerçek sahibi O’dur. Dolayısıyla kulun Hakk’a teslim olup her şeyiyle O’nun hükmüne boyun eğmesi ideal anlamdaki tevâzudur.⁵¹

Buhârî, tevâzu başlığı altında iki hadis zikretmektedir.⁵² İlk hadisin ifadesine göre, Hz. Peygamber’in Adba isimli devesiyle bir bedevinin devesi yarıştırmış, sonuçta o vakte kadar hiç mağlup olmayan Adba’yı bedevinin devesi geçmiş, bunun üzerine ashop çok üzölmüş, Hz. Peygamber de “*Dünyada, yükselttiği her şeyi daha sonra alçaltmak Allah üzerine bir hakır*” buyurmuştur.

Buhârî’nin bu hadisi tevâzu başlığında zikretmesine anlam veremeyerek başlıkla bir ilgisinin bulunmadığını söyleyenler olmuştur.⁵³ Ancak hadisten şu yorumu çıkarmak mümkündür: “Belli bir mevkide bulunmanız sebebiyle tevâzu bırakıp kibre düşmemelisiniz. Zira dünya hayatında her kemâlin bir zevali vardır.”⁵⁴ Ayrıca İbn Hacer’in de dikkat çektiği gibi bu rivâyette, bir bedeviyle yarışmayı kabul eden Hz. Peygamber’in tevâzu gösterilmektedir.⁵⁵

Babın ikinci hadisi ise şöyledir:

“Her kim bir veli kuluma düşmanlık ederse, ben de ona karşı harp ilân ederim. Kulum kendisine farz kıldığım şeylerden, bence daha sevimli herhangi bir şeyle bana yakınlık kazanamaz. Kulum bana (farzlara ilâveten işlediği) nâfile ibadetlerle durmadan yaklaşır, nihayet ben onu severim. Kulumu sevince de (âdetâ) ben onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Benden her ne isterse, onu mutlaka veririm; bana sığınursa, onu korurum...”

Hadiste, veli kullara düşmanlıktan sakındırma, nâfile ibadetlerin önemi vs. birçok mesele mevcuttur. Tevâzu konusu ise pek belirgin değildir. Ancak rivâyete dikkatle bakıldığında farzlarla birlikte nâfile ibadetlere devam eden kulun Allah’a karşı tazim ve tevâzu içinde olduğu rahatlıkla söylenebilir.⁵⁶ Doğrudan tevâzu konusunda birçok sahih hadis varken,⁵⁷ Buhârî’nin burada dolaylı hadisleri tercih etmesi, konuyla ilgili kendi şartlarına uygun hadis bulamamasıyla ilgili olsa gerektir.⁵⁸

⁵⁰ Çağırıcı, “Tevâzu” *DİA*, 2011, XI, 583.

⁵¹ Bk. Kuşeyrî, *Risâle*, I, 278.

⁵² Buhârî, *Rikâk*, 38.

⁵³ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, XI, 341.

⁵⁴ Krş. Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, XXIII, 135.

⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, XI, 341.

⁵⁶ Kirmânî, *Şerh*, XXIII, 23. Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, XXIII, 135.

⁵⁷ Bk. Müslim, *Cennet*, 64; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 40; İbn Mâce, *Zühd*, 16.

⁵⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, XI, 347.

6. İtidâl ve Müdâvemet

İtidâl, duygu ve davranışlarda ölçülü ve dengeli olmak, aşırılıklardan uzak durmak demektir.⁵⁹ Dünyevî ve uhrevî her türlü faaliyette başarı için itidâle birlikte müdâvemet yani devamlılık/istikrar oldukça önemlidir. İşte Buhârî "Babu'l-kasd ve'l-müdâveme ale'l-amel" şeklinde açtığı başlıkla ve kaydettiği hadislerle konuyu ele almaktadır.⁶⁰

Birinci ve ikinci hadisin verdiği mesaja göre Hz. Peygamber'e en güzel gelen iş ve ibadet devamlı olandır; kişinin devamlı olarak yaptığıdır. Mesela Resûlullah'ın (s.a) gece (teheccüd) namazı kılmasında bu istikrar vardır.

Diğer taraftan ilk iki hadisten sonra getirilen beş rivâyet, -birlikte okunduğunda- hem itidâle ve müdâvemet hem de istikamete çağırılmaktadır. Ayrıca itidâlin sıkıca vurgulandığı üçüncü hadiste yolculuk için üç vakit; gündüzün evveli, sonu ve gecenin son üçte biri özellikle tavsiye edilmektedir. Zira at ve deve gibi vasıtalarla sahrada yolculuk yapıldığı dönemlerde, gelişi güzel bir vakitte veya tam gün seyahat etmek yerine, söz konusu zamanlama esas alınarak hareket etmek daha akıllıcaydı. Aksi halde yorgun ve bitap düşmek, bazen de menzile varamamak kaçınılmazdı.⁶¹ Nitekim bu duruma dikkat çeken hadis yine itidâl tavsiyesiyle "Aman acelesiz gidiniz, telaşsız gidiniz ki, menzilinize, varacağınız hedefe ulaşasınız" şeklinde tamamlanmaktadır. Meseleye mecazî açıdan bakıldığında dünya misafirhanesinde ahiret yolculuğuna çıkmış müminin, maksadına ulaşabilmek için ifrat ve tefrite düşmeden hususiyle nafil ibadetleri, güne yayarak bu gibi zindelik arz eden zamanlarda yerine getirmesi daha isabetli olacaktır.⁶²

Bu babdaki sekizinci ve son hadis şudur: Enes b. Mâlik diyor ki, Resûlullah (s.a) bize namaz kaldırdı sonra hutbeye çıktı, ardından eliyle Mescid'in kible yönünü işaret etti ve şöyle buyurdu:

"Size namaz kaldırdığımdan şu ana kadar, şu duvarın önünde cennet ve cehennem temsilen bana gösterildi. Hayır ve şer hususunda bugünkü gibisini görmedim. Hayır ve şer hususunda bugünkü gibisini görmedim."

Konu başlığıyla açıkça ilişkili olmamakla birlikte bu hadisten salih amellere devam/istikrara teşvik eden bir anlam çıkarılabilir. Zira cennet ve cehennemi gözler önüne getirip tefekkür etmek, masiyetten uzak kalmaya ve Allah'a itaatte istikrara vesiledir.⁶³

7. Allah Korkusu ve Gözyaşı

Buhârî "Allah korkusu sebebiyle ağlamak" diye kaydettiği başlıkta,⁶⁴ yedi kimsenin ahirette Allah Teâlâ'nın gölgesi altında gölgelenmek gibi istisnai bir lütfâ mazhar olacağını belirten hadise yer verir. Muhtasaran rivayet edildiği anlaşılır

⁵⁹ Çağrı, "İtidâl" *DİA*, XXIII, 456.

⁶⁰ Buhârî, *Rikâk*, 18.

⁶¹ Krş. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 95.

⁶² Krş. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I, 95.

⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 300; Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî*, IX, 268.

⁶⁴ Buhârî, *Rikâk*, 24.

hadise göre bu yedi kişiden biri "Allah'ı zikredip gözleri yaşaran kimsedir." Buhârî, hemen ardından konunun pratikteki boyutuna dikkat çekmek üzere "Allah'tan korkmak" başlığı altında bir hadisin iki rivâyetini aktarır.⁶⁵ Huzeyfe ve Ebû Saîd el-Hudrî'nin Resûlullah'tan naklettikleri hadisten anlaşıldığına göre geçmiş ümmetlerden bir şahıs, amelinin kötülüğünü düşünerek ailesine: "Öldüğümde beni yakınız, kapkara kömür olduğumda beni öğütüp un ufak yapınız, sonra rüzgârlı bir günde denize savurunuz" vasiyetinde bulunur. Vasiyeti yerine getirilen adam Allah'ın huzuruna çıktığında kendisine bunun sebebi sorulur. Adam: "Senin korkun Ya Rabbi!" der, Allah Teâlâ da onu affeder.

Geçmiş ümmetlerden günahkâr bir kimse hakkındaki bu hadis, Allah korkusu yanında Allah'ın rahmetini de çarpıcı bir üslupla ortaya koymaktadır. Kitâbu'l-Enbiyâ'nın Benî İsrâîl babında da nakledilen aynı rivâyete göre, söz konusu şahıs kefen soyucusu olarak tanıtılır.⁶⁶ Doğrusu Allah'tan korkmak, günahlar sebebiyle aşırı pişmanlık duygusu yaşamak bizatihi bir değerdir. Fakat kişiye fayda sağlaması için işlenen günahı terk etmek de gerekir. Muhtemelen bu kimse işlediği çirkin fiilden vazgeçmekle birlikte cürmünün büyüklüğünden ve tevbesinin kabul edilmeyeceği endişesinden hareketle dehşete kapılmış, söz konusu vasiyeti bir çıkış yolu olarak görmüştür.⁶⁷ Allah Teâlâ huzurunda verdiği cevap da bunu gösterir. Netice itibarıyla bu hadis, Allah korkusunun sonuçta insanın selâmetine vesile olmasını göstermesi bakımından son derece önem arz eder.

8. Uzlet

Uzlet, cemiyete karışmamak, insanlardan ayrı yaşamak demektir.⁶⁸ Dinî inceliklere riayet etmek dolayısıyla manevî hayata düzen vermek için tercih edilen bu durum hakkında⁶⁹ Buhârî, "Kötülerle birliktelikten uzlet (uzak durmak) rahatlaktır" başlığını kaydetmiş,⁷⁰ naklettiği iki hadisle, yanlış anlaşılmaya müsait bir kavram olan uzletin gerçek boyutlarını okuyucusuna hissettirmiştir. Birinci hadiste, bir bedevînin hangi insanın daha hayırlı olduğuna dair sorusuna, Hz. Peygamber'in şu cevabı verdiği görülür:

"Canıyla malıyla cihad eden ve bir de bir vadiye çekilip Allah'a ibadet eden ve insanları kendi şerrinden uzak tutan kimsedir."

Allah yolunda canıyla ve malıyla cihad eden kimsenin Allah katındaki değeri ve üstünlüğü birçok âyet-i kerîmeyle de sabittir.⁷¹ Hadisimizde en üstün ve en faziletli olarak nitelendirilen diğer kişi ise bir vadiye çekilip Allah'a ibadetle meşgul olan ve insanları kendi şerrinden uzak tutandır. Doğrusu bir taraftan cihada, diğer taraftan köşeye çekilmeye çağıran bu hadisin tezat teşkil ettiği akla gelebilir. Oysa

⁶⁵ Buhârî, Rikâk, 25.

⁶⁶ Buhârî, Enbiyâ, 50.

⁶⁷ Krş. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 315.

⁶⁸ Râgıb, *Müfredât*, s. 334; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 440.

⁶⁹ Uzletle ilgili detaylı bilgi için bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s. 730; Tosun, *Tasavvufta Halvet ve Uzlet*, s. 18, 19.

⁷⁰ Buhârî, Rikâk, 34.

⁷¹ Bk. Nisâ 4/95; Tevbe 9/20.

bu iki durum tam bir uyumluluk arz eder. Zira insanın, zaaflarını tefekkür edip ibadete yoğunlaşma ve başkalarına zararlı olacak hırs ve arzularını törpüleme düşüncesiyle zaman zaman uzlete çekilmesi, iç dünyasına yönelip murakabede bulunması da bir cihattır. Nitekim bir hadiste belirtildiği üzere “Gerçek mücahid nefsiyle cihad edendir.”⁷² Zira iç düşmanla (nefisle) mücahede başarılı olamayanlar dış düşmana karşı da başarılı olamazlar. Buna göre Hz. Peygamber sürekli bir içe kapanmaktan öte benlik duygusundaki problemlere çözüm getirmek üzere geçici bir uzlete teşvik etmektedir. Dolayısıyla hadisin talep ettiği uzlet türü, başkalarının şerrinden korunma düşüncesiyle değil de, insanın kendine mahsus kötü hasletlerinden diğer insanların korunması için yapılır. Dikkat edilirse burada ciddi bir tevâzu ve mahviyet düşüncesi telkin edilmektedir. Aksi halde kişi uzlete çekilip nefsimi ıslah edeyim derken ucub hastalığına kapılıp kibir tehlikesine de düşebilir.

Öte yandan toplumda dinî yaşantıyı ciddi anlamda tehdit eden bir fitne olup, bu fitneyle mücadele etme imkânı olmadığı dönemlerde de uzlete çekilme tavsiye edilir. Buhârî'nin bu babda naklettiği ikinci hadis söz konusu uzlete şöyle vurgu yapmaktadır:

“Bir zaman gelecek ki müslümanın en hayırlı malı, dinini fitnelere korumak için yanına alıp dağ başlarına ve otlak yerlere gideceği koyunlar olacaktır.”

D. Kıyâmet Alametleri

1. Emânetin Ortadan Kalkması

Buhârî, “Emânetin kaldırılması” başlığı altında getirdiği hadislerle dinî ve ahlâkî zaafı sebebiyle insanlar arasında oluşan güven bunalımına ve bir sosyal problem olan bu bunalımın kıyâmet alameti olduğuna dikkat çeker. Başlıkta üç rivâyete yer verir.⁷³

Birinci rivâyette, Hz. Peygamber'in emanetin zayi olmasıyla kıyametin yaklaşacağını belirtmesi üzerine kendisine, emanetin zayınlının ne demek olduğu sorulmuş, Efendimiz de “İşler ehil olmayanlara verildiğinde kıyameti bekleyin!” buyurmuştur. Kıyâmetin ne zaman kopacağı bilinmemekle birlikte onun bir takım alametlerinin olduğu malumdur. Bunlardan bir kısmı deccâlin çıkması, güneşin batıdan doğması gibi fizikî alâmetler, bir kısmı da dinî hassasiyetlerin zayıflaması gibi ahlâkî alâmetlerdir. Hadiste yer alan alâmet de ahlâkî alâmetlerden biridir. Bilgi, beceri ve liyakat sahibi insanlar değil de ehil olmayan insanların iş başına getirilmesi emânetin zayii anlamına gelir. Bu zayıat diğer ismiyle kıyâmetin kopması, küçük bir müesseseden dünyanın idaresine kadar her türlü düzen için söz konusu olabilir.

İkinci hadiste ise dindarlığın aşırı derecede zayıflaması ve gaflet uykusu sebebiyle güven duyulan imanlı insanların kalmayacağı realitesine vurgu yapılır. Hadisin son kısmı şöyle tamamlanır:

⁷² Tirmizî, Fedâilu'l-cihâd, 2.

⁷³ Buhârî, Rikâk, 35.

"... İnsanlar o hale gelir ki, alış-veriş yaparlar da, neredeyse emâneti yerine getirecek bir kişi bile kalmaz. Hatta şöyle denilir: 'Filan.oğulları arasında emin bir adam varmış.' Bir başka kişi hakkında da: 'Ne kadar akıllı, ne kadar zarif, ne kadar cesur bir kişi' denilir. Oysa kalbinde hardal tanesi kadar bile iman yoktur."

Buhârî, meseleyi teyit etmek üzere üçüncü rivâyet olarak naklettiği şu hadise yer verir:

"İnsanlar yüz deveden oluşan bir grup gibidir. Onlardan kullanmaya elverişli iyi bir binek deve nerdeyse bulamazsın."

Aslında hadis, toplumlarda sosyal sorumlulukları yüklenen, insanların problemlerine çözümler getiren nitelikli kimselerin hemen her devirde çok az bulunacağını ifade etmektedir. Ancak Buhârî bu rivâyeti "emânetin kaldırılması" bağlamında kaydetmekle söz konusu durumu kıyâmet alameti olarak değerlendirmektedir. Nitekim bazı âlimler de bu benzetmeyle ahir zamanda gelecek kötü nesillerin kastedildiğini söylemişlerdir.⁷⁴

2. Güneşin Batıdan Doğması

Buhârî'nin kıyâmet alameti olarak kaydettiği diğer bir bab/konu başlığı ise "Güneşin batıdan doğmasıdır."⁷⁵ Başlık altında bir tek hadis nakledilir ki buna göre güneş batıdan doğmadıkça kıyâmet kopmayacaktır. Batıdan doğduğunda ise, insanlar toptan iman edecekler ancak şu âyet gereğince imanları onlara fayda vermeyecektir:

"Rabbinin bazı alâmetleri geldiği gün, önceden inanmayan veya imanyla bir hayır kazanmayan kimseye, artık imânı fayda vermez."⁷⁶

Hadisin devamında Resûlullah (s.a) bu büyük olayın ardından vuku bulacak olan kıyâmetin kopma sürecinin hızı hakkında bilgi vererek buyuruyor ki:

"Muhakkak kıyâmet kopacaktır. Öyle ki satıcı ile müşteri aralarında kumaşlarını yaymış olacaklar da alım satım yapamayacak ve kumaşlarını da düremeyeceklerdir. Şüphesiz kıyâmet kopacaktır. Kişi sağmal devesinin sütünü sağıp getirdiği halde onu tadıp içemeyecektir. Kıyâmet kesinlikle kopacaktır. Kişi su havuzunu sıvayıp tamir edecek fakat onun suyunu kullanamayacaktır. Kıyâmet muhakkak kopacaktır. Öyle ki bir kimse lokmasını ağzına kaldıracak fakat onu yiyemeyecektir."

Güneşin batıdan doğması kıyâmetin büyük alâmetlerindendir. Kozmolojik düzen bozulup bu alamet ortaya çıktıktan sonra kıyâmet kopmak üzere olacaktır. Yukarıdaki rivâyette de buna işaret edilmektedir. Hatta öyle ki can boğaza gelip ölüm anında, kâfirin imân etmeye kalkışması yahut günahkâr bir müminin yaptıklarına pişman olarak tevbe ve istiğfâr etmesi nasıl fayda vermez ise,⁷⁷ kâinatın

⁷⁴ Bk. Kirmânî, *Şerh*, XXIII, 19; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXIII, 130.

⁷⁵ Buhârî, *Rikâk*, 40. Kuşmîhenî ve Sâğânî nüshaları dışında *Sahîh*'in *Kitâbu'r-Rikâk*'ının 40. babında -bir önceki babla yakın ilgisi sebebiyle- terceme (başlık) zikredilmemiştir. (Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 352) Dolayısıyla bazı istisnalar hariç genelde *Sahîh*'in baskılarında ve ilgili şerhlerde 40. bab başlıklı olarak kaydedilmektedir.

⁷⁶ En'âm 6/158.

⁷⁷ Bk. Tirmizî, *Deavât*, 98.

ölüm anı demek olan güneşin batıdan doğmasından sonra da artık tevbe kapısı kapanmış olacaktır.

E. Dünyanın Sonu; Kıyâmet ve Ahiret

1. Sûra Üfrülmesi

Buhârî "Sûra üfleme"⁷⁸ başlığını öncelikle Mücâhid ve İbn Abbas'ın sûr tarifleriyle pekiştirir. Mücâhid'e göre sûr, boru gibi bir şeydir ve korkunç bir ses çıkaracaktır. İbn Abbâs'a göre de sûr, bir borudur. Ona üfleme, iki kez olacaktır.

Bu babda birbirini tamamlayıcı mahiyette zikredilen iki hadise göre, insanlar kıyâmet gününde yıkılıp kalırlar/ölürler. Daha sonraki süreç hakkında Hz. Peygamber buyurur ki:

"İlk ayılacak kimse (veya ilk ayılacak kimselerden biri) ben olurum. O anda Mûsa'yı arşın bir tarafına sıkıca tutunmuş olarak görürüm. Ancak Musa bayılanların içinde idi de benden önce mi ayıldı, yoksa o, Allah'ın bayılmaktan müstesna kıldığı kimselerden miydi, bilmiyorum."

Kıyâmetin bu sahnesi Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle anlatılır:

"Sûra üfrülünce, Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince bir de ne göresin onlar ayağa kalkmış bakıyorlar."⁷⁹

Diğer bazı hadislerde de aynı anlamda birinci ve ikinci sûra üflemeden ve yaşanan hallerden bahsedilir.⁸⁰ Buhârî'nin başlık altında zikrettiği rivâyetlerde doğrudan sûr ve sûra üfleme tabiri geçmemekle birlikte,⁸¹ her iki sûra üfleme sürecinde yaşananlar teyit ve tasvir edilmektedir.

Öte yandan birinci sûrun etkisinden istisna edilenlerin yani ölmeyenlerin Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil ve Ölüm meleği olduğu belirtilir. Bazı rivâyetlerde bunlara ilaveten arşı taşıyan melekler, hûriler, cennetin hazinedârı olan Mâlik'le cehennem bekçileri olan zebâniler de zikredilir.⁸²

2. Haşir

Sözlükte "bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir mekânda toplamak" mânasına gelen haşir (haşr) kelimesi,⁸³ kıyâmet gününde yeniden diriltilecek bütün varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını ifade eder.⁸⁴

Buhârî, haşir bahsinde sekiz rivâyete yer verir.⁸⁵ Birinci rivâyetten anlaşıldığına göre insanlar üç fırka olarak haşr olunacaktır. Birinci fırka, ümit ve korku ha-

⁷⁸ Buhârî, Rikâk, 43.

⁷⁹ Bk. Zümer 39/68.

⁸⁰ Bk. Müslim, Fiten, 116; Tirmizî, Kıyâme, 8.

⁸¹ Ayrıca bk. Buhârî, Husûmât, 1.

⁸² Bk. Kurtubî, *Câmi*, XV, 268, 269.

⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 190.

⁸⁴ Toprak, "Haşir", *DİA*, XVI, 416.

⁸⁵ Buhârî, Rikâk, 45.

lindeki günahkâr müminlerdir. İkinci fırka, salih müminlerdir. Bunlar iki, üç, dört ve onar kişilik gruplar halinde bindikleri develerle mahşer yerine götürülürler. Üçüncü fırka ise kâfirlerdir. Bunları bir ateş haşredip toplar. Her ne zaman nerede bulunurlarsa o ateş onlarla birlikte dir.⁸⁶ İkinci rivâyette kâfirlerin yüzükoyun haşredileceği bildirilir.

Üç, dört ve beşinci rivâyetlerde, ortak bir konudan; bütün insanların yalınayak, çıplak ve sünnetsiz haşredileceğinden bahsedilir. Öyle ki olayın dehşeti ve insanların her birinin kendi başının derdine düşmesi sebebiyle, o gün çıplaklık dikkat çekmeyecek, daha doğrusu kimse kimseye bakamayacaktır. Nitekim beşinci rivâyette Hz. Aişe'nin sorusu üzerine durumun böyle olacağı anlatılmaktadır.

O günün dehşet anlarından birini anlatan dördüncü rivâyete göre ise, Hz. Peygamber: *"İlk defa yoktan var ettiğimiz gibi yeniden yaratacağız, bu va'dimizdir. Biz gerçekten bunu yapmaya muktediriz"*⁸⁷ mealindeki âyeti okur ve ardından buyurur ki:

"Haberiniz olsun! Kıyâmet günü insanların ilk giydirileni İbrahim aleyhisselâm'dır. Haberiniz olsun! Ümmetinden bir takım kimseler getirilip sol tarafa, cehennem tarafına sevk edileceklerdir. Ben:

'- Ey Rabbim! Bunlar benim ashâbım, benim ümmetim' derim. Bunun üzerine:

'- Sen, bunların senden sonra ne bid'atler ortaya çıkarıp ne kötülükler yaptıklarını bilmezsin' denilir. Ardından ben, sâlih kul İsa aleyhisselâm'ın dediği gibi derim:

'- Ben aralarında bulunduğum sürece durumlarını gözettim, fakat sen beni öldürüp aralarından alınca, onların denetleyicisi ve gözetleyeni sadece sen oldun. Sen her şeye hakkıyla şahitsin. Onları cezalandırıcaksan şüphesiz ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlayıcaksan, mutlak güçlü ve hikmet sahibi ancak sensin.'⁸⁸

Bunun üzerine bana şöyle denilir:

'- Gerçekten onlar, sen kendilerinden ayrıldığından beri, geri dönüp, dindarlıktan dinsizliğe yönelmeye devam ettiler."

Hadisin baş kısmında belirtilen Hz. İbrahim'in ilk dirilişte öncelikle elbise giydirilmek gibi özel bir muameleye tabi tutulmasının hikmeti olarak, onun dünyada iken Allah için ateşe atıldığı vakit soyularak çıplak kalışı gösterilir. Ayrıca insanlar arasında ilk defa Hz. İbrahim'in sünnet olduğu ve sünnet mahalli açıldığı için, ilk tesettür mükâfatının ona verileceği söylenmiştir.⁸⁹ Bununla birlikte ilk elbise giydirilme konusunda çeşitli ve farklı rivâyetler bulunmaktadır. Hz. Peygamber bir hadislerinde şöyle buyurur:

"İnsanlar diriltildikleri zaman kabrinden ilk çıkacak olan benim. Cennet elbiselerinden bir elbise giyerim, sonra arşın sağ tarafında ayakta dururum. O esnada bu makamda, Allah'ın yarattıklarından benden başka hiç kimse yoktur."⁹⁰

⁸⁶ Yorumuyla birlikte aktardığımız bu hadisin detaylı şerhi için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 379.

⁸⁷ Enbiyâ 21/104.

⁸⁸ Mâide 5/117-118.

⁸⁹ İlgili yorumlar için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 384; Kastallânî, *İrşâdû's-Sârî*, IX, 305.

⁹⁰ Tirmizî, Menâkıb, 1.

İbn Hacer bu ve benzeri rivâyetleri esas alarak Hz. İbrahim'in ancak Hz. Peygamber'den sonra diğer insanlara nispetle ilk elbise giydirilen kimse olacağı yorumunu yapmaktadır.⁹¹ Ayrıca "cehenneme doğru sevk edilenlere" Resûlullah (s.a) tarafından "ashâbım" ve "ümmetim" diye sahip çıkılması meselesi, âlimler arasında yorumlanmış, söz konusu kimselerin meşhûr sahâbiler değil de Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti zamanında irtidad edip dinden dönen bedevîler veya o günkü münafıklar yahut daha geniş anlamda, sonraki asırlarda İslam'dan ayrılan mürtedler veyahut istikametten ayrılıp bidat çıkarıcı isyankârlar olabileceği söylenmiştir.⁹²

Yedinci rivâyette, Hz. Peygamber cennet ehlinin yarısının ümmetinden meydana geleceğini kuvvetle umduğunu bildirmiş, ancak yine ümmetinin müşriklere göre sayısal oranının (siyah öküzün derisi üzerindeki beyaz kıl gibi) çok düşük olacağını ifade etmiştir.

Sekizinci rivâyette ise kıyâmet günü ilk çağrılacak kimse olarak Hz. Adem'den bahisle onun bütün insanlara (zürriyetine) takdim edileceği, aynı zamanda Allah Teâlâ'nın cehennemlikleri ayırıştırması için kendisinden talepte bulunacağı, sonuçta yüz kişiden doksan dokuzunun cehennemlik olacağı bilgisine yer verilir.

3. Kıyas (Hesap) Günü

Buhârî, konuyu "kıyâmet günü kıyas"⁹³ başlığı altında tetkik etmekte, bab başlığını, bazı Kur'ân kelimeleri ve bunların tefsiriyle şöyle teyit etmektedir: "O gün, *el-hâkka*'dır. Çünkü sevaplar ve işlerin sabit olan hakikatleri o gündedir. *el-Hakka* ile *el-hâkka* aynı anlamdadır. O gün, *el-kâria* (kapı çalan), *el-ğâşiye* (dehşeti her yeri kaplayan) ve *es-sâhha* (kulakları sağır eden ses)'dir. O gün, *et-teğâbun* (kâr ve zarar günüdür)'dür. *et-Teğâbun*, cennet ehlinin cehennem ehlini aldatması demektir."⁹⁴

Bu babda üç hadis zikredilir. Birinci hadiste kıyâmet günü ilk hükme bağlanacak suçların kan davaları olduğu bildirilir.

İkinci hadiste kul haklarının önemi ve vebalinden bahisle din kardeşine bu dünyada bir haksızlık yapan kimsenin, "altın ve gümüşün bulunmayacağı kıyâmet günü gelmeden önce" kardeşine helalleşmesi önerilir. Aksi halde hesap günü kendisinin sâlih amelleri varsa, yaptığı haksızlık miktarınca sevaplarından alınıp hak sahibine verileceği, şayet sevapları yoksa haksızlık yaptığı kimsenin günahlarından alınarak onun üzerine yükleneceği ifade edilir.

⁹¹ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 384, 385.

⁹² Kırmânî, *Şerh*, XVII, 106; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 385; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXIII, 165.

⁹³ Buhârî, *Rikâk*, 48.

⁹⁴ Yukarıdaki ifadeyle şu kastedilmiştir: Dünya hayatını ahiret hayatına tercih eden ehl-i dalaletin, yanlış bir alışveriş yaptığını, dolayısıyla ahireti mallarıyla canlarıyla satın alan müminlere karşı hesap gününde açık bir aldanma içinde olacakları ortaya çıkacaktır. Bk. Râzî, *Tefsîr*, XXX, 23; Kurtubî, *Câmi*, XVIII, 133.

Üçüncü hadiste ise, dünyada haksızlık yapan veya haksızlığa uğrayan müminlerin ahirette birbirleriyle helalleşmesinin/hesaplaşmasının bir boyutu şöyle tasvir edilmektedir:

"Kıyâmet günü müminler ateşten kurtulurlar ve cennetle cehennem arasındaki bir köprü üzerinde durdurulurlar. Orada, dünyada iken aralarında meydana gelmiş haksızlıklar giderilir. Nihayet temizlenip arındıklarında cennete girmelerine izin verilir. Muhammed'in canı kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki o müminlerden her biri cenneteki menziline dünyadaki meskeninden daha iyi yol bulur."

Müminlerin ateşten kurtulup ardından cennetle cehennem arasında durduruldukları köprü, sırat köprüsünün cennete doğru uzanan kısmı olarak yorumlanmıştır.⁹⁵ Demek ki bu kısımda cennete girmeden önce bazı müminlerin hesaba çekilme işleri devam etmekte, ancak hesap bittiğinde cennete girebilmektedirler. Öte yandan diğer hadislerden anladığımızı göre bilinen sırat, cehennem üzerinde kurulmuş bir köprüdür. İnsanlar bu köprüden ayakları kaymayıp cehenneme düşmekten kurtulduklarında bilahare cennete girmektedirler.⁹⁶

Buhârî "kasas babında" karşılıklı haklar mevzuuna odaklanmış ancak hemen konunun ardından "*Her kim inceden inceye hesaba çekilirse mutlaka azab edilir*" hadisini ayrı bir başlık olarak zikretmiştir.⁹⁷ Başlık altında ise genel hesap gününü tasvir eden rivâyetlere yer vermektedir. Bu rivâyetlere göre Allah bir insanı özellikle yaptığı kötülükleri sebebiyle -şayet affetmezse- inceden inceye hesaba çekecek ve cezalandıracaktır. Ayrıca kâfir bir kimseye yöneltilen "*Senin dünya dolusu altının olsaydı şu azaptan kurtulmak için onu feda eder miydin?*" şeklindeki suale "evet" diyeceği, hâlbuki dünyada iken kendisinden daha kolayının (tevhid) istenildiği hatırlatılacaktır.

Konuya ait diğer hadisler ise, Allah karşısında hesap vermenin çok zor olacağını bildirerek yarım hurmayla veya güzel bir sözle dahi yapılacak hayırla ateşten kurtulmayı tavsiye etmektedirler.

4. Sırat/Cehennem Köprüsü

Buhârî "Cehennem köprüsü sırat" başlığıyla biri diğerinin parçası olan iki rivâyete yer verir.⁹⁸ Birinci rivâyetin baş kısmı ahirette Allah'ın görülmesiyle ilgilidir. Haşir günü insanlar dünyada yaptıklarına tâbi olurken müminler de Allah Teâlâ'yı görüp ona tâbi olacaklar, derken cehennem köprüsü kurulacaktır.

Hz. Peygamber hadisin devamında şöyle buyurur:

"Ümmetini bu köprü üzerinden en önce geçirecek kimse ben olacağım. O gün peygamberlerin duası, 'Allahım selâmete çıkar! Allahım selâmete çıkar!' şeklindedir. Sırat köprüsünde sa'dan dikenlerine benzer birçok çengeller vardır... Bunların ne kadar büyük olduğunu ancak Allah bilir. Bu çengeller insanları kötü amellerinden dolayı kapıp alır-

⁹⁵ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 399.

⁹⁶ Bk. Buhârî, *Rikâk*, 52.

⁹⁷ Bk. Buhârî, *Rikâk*, 49.

⁹⁸ Bk. Buhârî, *Rikâk*, 52.

lar. Kimi kötü ameli sebebiyle helak olur. Kimisi ciddi bir şekilde yaralanır sonra kurtulur."

Hadisin sıratla ilgili kısmı bu kadar olup bundan sonraki kısmında "Lâilâhe ilallah" diyenlerin, cehennemden çıkarılacağı, özellikle meleklerin bunları secde izlerinden tanıyarak ayıklayacağı belirtilir. Ayrıca cehennemden en son çıkarılan şahsın hikâyesi anlatılır. Hatta bu konuda kaydedilen ikinci rivâyet de söz konusu şahsın hikâyesini tamamlar mahiyettedir, sıratla ilgili değildir.

Müslim'in rivâyet ettiği bir hadise göre de sırat köprüsünün iki yanında emânet ile sıla-i rahmin (akrabalık bağının) duracağı, adeta canlı birer varlık gibi buradan geçenlerden haklarını isteyecekleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında ilk kâfilenin şimşek gibi, sonrakilerin amellerine göre rüzgâr gibi, kuşlar gibi, koşucular gibi süratle sıratı geçeceği, Resûlullah'ın (s.a) o süreçte "Ey Rabbim! Selâmete çıkar! Selâmete çıkar!" diye dua edeceği kaydedilir. Ancak neticede bir kısım kulların amelleri, kendilerini sıratı geçirmede âciz kalacak, köprünün iki tarafındaki asılı çengellere takılacaklar, bunlardan bazıları yaralanmış vaziyette kurtulurken, bazıları da cehenneme yuvarlanacaktır."⁹⁹

5. Cennet ve Cehennem Tasvirleri

Buhârî, "Sifatü'l-cenneti ve'n-nâr" diye kaydettiği başlık altında cennetin ve cehennem bir kısım özellikleri yanında cennet ve cehennem ehlinin bazı hallerini belirten rivâyetlere yer verir.¹⁰⁰ Konu başlığında ayrıca "cennette ilk takdim edilecek yemeğin balık ciğeri olduğunu" ifade eden muallak bir rivâyet¹⁰¹ ile bir Kur'ân tabiri olan "adn" kelimesinin ebedîlik ve ikamet manalarına geldiğine dair açıklamalar vardır. Bu babda yirmi yedi hadis mevcuttur.

Muhtevaya gelince, birinci ve ikinci hadisten anlaşıldığına göre, başlangıçta cennet ehlinin ekserisi, fakirlerden oluşacak, zenginler hesap vermek üzere uzun uzadıya alı konulacak, cehennem ehlinin ekserisi ise kadınlardan meydana gelecektir.¹⁰²

Üçüncü hadis, ahiret hayatında ölümün ortadan kaldırılmasıyla ilgilidir. Şöyle ki, cennet ehli cennete, cehennem ehli cehenneme girdiğinde, cennetle cehennem arasında bir yerde (bir koç süratinde getirilen) ölüm, boğazlanır ve "Ey cennet

⁹⁹ Bk. Müslim, İmân, 329.

¹⁰⁰ Bk. Buhârî, Rikâk, 51.

¹⁰¹ Usûl terminolojisinde muallak hadis, senedin başından (müellif tarafından) bir veya birkaç râvinin ya da bütün râvilerin çıkarılıp doğrudan sahabe veya Resûlullah'tan nakladilen rivayettir. Durum böyle olunca muallak rivâyet, zayıf hadis çeşidi olarak değerlendirilir. İlk dönem kaynakları arasında daha ziyade Buhârî'nin *Câmi'*inin bazı bab/konu başlıklarında görülür. Kaldı ki Buhârî bunların birçoğunu eserinin asıl metinleri içerisinde muttasıl olarak da zikretmiştir. Bab başlıklarında muallak hadisleri kullanması ise bazı pratik faydaları haizdir. Detaylı bilgi için bk. İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 32, 33. Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 171, 172.

¹⁰² Cehennem ehlinin çoğunluğunun kadınlardan oluşması, onların erkeklere kıyasla fitratları gereği daha duygusal olmaları ve bu sebeple daha çabuk hata yapmaları, daha çok dünyaya meyledip ahireti ihmal etmeleriyle açıklanmıştır. (Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 420; Kastallâni, *İrşâdü's-Sâri*, IX, 318) Ayrıca meseleye, dünya hayatında kadınların sayısının erkeklerden fazla olmasının tabii sonucu olarak da bakılabilir.

ahalisi, artık ölüm yoktur. Ey cehennem ahalisi, artık ölüm yoktur" diye nida edilir. Bunun üzerine cennet halkı sevincine sevinç katarken, cehennem halkı da hüznüne hüznün katar.

Dördüncü hadis ise cennetteki hoşnutluğun ve itminanın zirvesinden bahseder. Şöyle ki Allah Teâlâ cennet halkına kendisinden razı olup olmadıklarını sorduğunda onlar: "*Rabbimiz nasıl razı olmayalım, yaratıklarından hiç kimseye vermediğini bize ihsan eyledin*" derler. Neticede Allah Teâlâ bu nimetlerden daha şerefli bir nimeti; "rızasını" kendilerine helal kılıp, artık onlara asla gazap etmeyeceğini bildirir.

Beşinci hadis, Bedir savaşında şehit düşen genç sahabi Hârise hakkındadır. Oğlunun cennete gidip gitmediğini soran gözü yaşlı anneye Hz. Peygamber, birçok cennet olduğunu söylemiş, Hârise'nin Firdevs cennetine gittiği müjdesini vermiştir.

Altıncı hadiste (cehennemdeki) bir kâfirin iki omuzu arasının uzunluğu tasvir edilmekte, bu mesafenin hızlı bir süvari tarafından ancak üç günde kat edilebileceği belirtilmektedir.

Yedi ve sekizinci hadislerde, cennette bulunan büyük bir ağaç resmedilir. Öyle ki bir süvâri çok iyi cins ve eğitilmiş bir atla yüz yıl kadar koşturacak olsa, yine de onun gölgesini kat edemez.

Dokuzuncu hadiste, İslam ümmetinden yetmiş bin (veya yedi yüz bin) kişinin aynı anda sorgusuz sualsiz bir şekilde cennete gireceği, giriş esnasında herhangi bir izdiham yaşanmayacağı, yüzlerinin dolunay gibi parlayacağı bildirilmektedir. Bölümün tevekkül bahsinde ve başka rivâyetlerde geçtiği üzere bu kimseler, büyü yapmayan, yaptırmayan, uğursuzluğa inanmayan, vücutlarını dağlamayan ve Rablerine tevekkül edenlerdir.¹⁰³

On ve on birinci hadiste cennetteki köşklerin yüksekliğinden bahisle onların gökteki yıldızlar gibi görüldüğü ifade edilmektedir.

On ikinci hadise göre cehennem ehlinin azabı en hafif olan kâfir bir kimseye yöneltilen "*Dünya hayatında yeryüzündeki her şey senin olsaydı şu azaptan kurtulmak için onları feda eder miydin?*" şeklindeki soruya "evet" diyeceği, hâlbuki Adem'in sulbünde iken kendisinden daha kolayının (tevhid) istenildiği ancak onun şirki tercih ettiği hatırlatılacaktır.

Diğer hadislerden toplam altı rivâyet Hz. Peygamber'in şefaatinin bahsetmektedir. Bu rivâyetlerden anlaşılan ortak manaya göre, günahları sebebiyle cehenneme düşmüş fakat kalbinde zerre kadar da olsa iman bulunan kimseler neticede Hz. Peygamber'in şefaatiyle cehennemden çıkarılacaktır. Yine konuyla ilgili başka rivâyetler tetkik edildiğinde şefaatin, ahirette müminlerin konumuna göre muhtelif şekillerde tezahür edeceği anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Nitekim Nevevî, Hz. Peygamber'in şefaatinin, mahşer yerinde hesabı kolaylaştırmak, hesapsız cennete girmek, azabı hak etmiş kimseleri cehenneme girmekten kurtarmak, günahkârları

¹⁰³ Bk. Buhârî, Rikâk, 51; Müslim, İmân, 367-373

¹⁰⁴ Bk. Müslim, İmân, 328-345.

cehennemden çıkarmak ve cennette derece yükseltmek üzere beş yerde gerçekleşeceğini belirtir.¹⁰⁵ Buhârî'nin şefaât meselesiyle ilgili burada zikrettiği en detaylı rivâyette (yirminci rivâyet) de Allah Teâlâ insanları kıyâmet günü topladığında, onlar haşrin dehşetinden kurtulmak için şefaât talebine koyulacaklar, sırasıyla Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Mûsa ve Hz. İsa'ya gidecekler fakat hiç birinden yardım alamayacaklar, sonuçta Hz. Muhammed'e geleceklerdir. Bundan sonrasını Hz. Peygamber şöyle anlatır:

"Bunun üzerine ben Rabbimin huzuruna girmek için izin isterim. Rabbimi görünce onun huzurunda secdeye kapanırım. Allah Teâlâ beni bu halde dilediği kadar bırakır. Sonra bana denilir ki:

'- Başımı kaldır! İste, sana verilir; söyle, sözün dinlenir; şefaât et, şefaâtin kabul olunur!' Neticede ben, Rabbimin bana öğretmiş olduğu övgü dolu sözlerle ona hamd ederim. Benim için bir sınır (bir grup insan) belirlenir. Ben onları cehennemden çıkarıp cennete girmelerini sağlarım. Ardından tekrar birincide olduğu gibi ikinci, üçüncü veya dördüncü kez döner yine secdeye kapanırım (yine şefaât ederim). Sonuçta cehennemde Kur'an'ın alıkoyduklarından yani kendilerine ebedi cehennem vacip olanlardan başka kimse kalmaz."

Hadisin baş kısmında, mahşerde insanların hesaba çekilmek üzere uzun süre bekletildikleri anda yapılan şefaatten bahsedildiği açıktır. Rivâyetin devamında ise Hz. Peygamber'in günahkârları cehennemden çıkarmak için vesile olduğu ayrı bir şefaât anlatılır. Yani burada iki ayrı şefaât söz konusudur.¹⁰⁶ Bu yorum, yukarıda kaydettiğimiz Nevevî'nin taksimatına da uygunluk arz eder.

Buhârî bu babda birbirleri arasındaki bağlantıyı göstermek üzere şefaâtle ilgili hadisleri ardı ardına sıralamaktadır. Mesela bir hadise göre cehennemlikler şefaâtle cehennemden çıkacak, diğer iki hadisin müşterek manasına göre bir kısım insanlar cehennem ateşini tattıktan sonra kırmızımsı siyah bir sima ile (Muhammed'in şefaâtiyle)¹⁰⁷ cehennemden çıkıp cennete girecekler, cennet ehli onlara "cehennemlikler" diye hitap edecektir. Bir başka rivâyete göre de, Allah Teâlâ kalbinde hardal tanesi ağırlığında imanı olanların ateşten çıkarılmasını emreder, bunun üzerine onlar simsiyah yanmış ve kömüre dönmüş olarak cehennemden çıkacaklar ve hemen hayat nehrine atılacaklar ve orada sel uğrağında kalan yabancı reyhan tohumları gibi süratle yeniden bitecekler, yenilenmiş olarak cennete gireceklerdir.

Başlığın şefaâtle ilgili diğer hadislerinin muhtevasını şöyle derlememiz mümkündür: Kıyâmet günü Hz. Peygamber'in şefaatine en layık olanlar, gönülden ve samimi olarak "*Lâ ilâhe illallah*" diyen kimselerdir. Bununla birlikte Hz. Peygamber, iman nasip olmayan amcası Ebû Tâlib'e şefaatinin fayda vereceğini umduğunu belirtmiştir. Ancak bu şefaât sayesinde o, cehennemden kurtulamayacak,

¹⁰⁵ Bk. Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, III, 38.

¹⁰⁶ Bk. Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, III, 59.

¹⁰⁷ Başka bir rivâyette bu hadis "Muhammed'in şefaati" yerine "Allah'ın rahmetiyle" diye kaydedilmiştir. Bk. Buhârî, *Tevhîd*, 25.

yalnız "topuklarına ulaşan ateş, beynini kaynatacak" şekilde azabı hafifleyecektir. Konuyla ilgili Ebû Tâlib'in isminin geçmediği rivâyetlerde de, kıyâmet günü cehennem ehlinde en hafif azap gören bir kimsenin "ayakları altına konan ateşin beynini kaynatacağı" nakledilir.

Oldukça geniş bir içeriğe sahip bu babın diğer hadislerinde ise, cennet ve cehenneme ait başka bazı tasvirlerle yer verilir. Bir rivâyete göre Hz. Peygamber ashâbı huzurunda bir gün cehennemden söz edip onu görmüşçesine yüzünü geri çevirir ve Allah'a sığınır. Tekrar ondan söz edip tekrar yüzünü geri çevirip Allah'a sığınır. Sonra da "Bir hurmanın yarısıyla bile olsa ateşten sakınınız. Bunu bulamayan güzel bir sözle ateşten sakınsın!" buyurur.

Bir başka hadiste, cennetteki bir yay kadar veya bir ayak boyu kadar yerin, dünya ve dünyada bulunan her şeyden daha hayırlı olduğu bildirilir. Ayrıca cennet ehlinde bir kadının yeryüzüne inecek olması durumunda, yer ile gök arasını aydınlatacağı ve güzel kokuyla dolduracağı, onun bir tek başörtüsünün yine dünya ve dünyadaki her şeyden daha üstün olacağı ifade edilmektedir. Bunun yanında cennete giren herkese, şükrü artsın diye, dünyada iken kötü işler yapmış olsaydı, cehennemde bulunacağı makamı mutlaka gösterilecektir. Cehenneme giren herkese de, hasret ve pişmanlığı artsın diye, dünyada iyilik yapmış olsaydı, cennette bulunacağı makamı mutlaka gösterilecektir.

Buhârî'nin bu başlığın sonlarına bıraktığı hadis, cennete en son giren kimse hakkındadır. Muteber kaynaklarda hatta Buhârî'nin *Sahih*'inin başka bölümlerinde farklı lafız ve ifadelerle de nakledilen hadisin¹⁰⁸ son kısmı özellikle dikkat çekicidir. Şöyle ki, cehennemden emekleyerek çıkan bu kimseye Allah Teâlâ:

"- *Git cennete gir!*" buyurduğunda, cennet bu kimseye dopdolu gelir, neticede adam:

"- Ya Rabbi ben cenneti dopdolu buldum" der. Bu durum iki kez tekrarlanır, sonunda Allah Teâlâ aynı teklifi üçüncü kez yapınca adamcağız şaşkınlığını gizleyemez ve der ki:

"- Ya Rab sen yegâne Melik olduğun halde benimle dalga mı geçiyorsun!"

Hadisin râvîsi, Hz. Peygamber'in bu haberi anlattıktan sonra azı dişleri görününceye kadar güldüğünü söyler.

6. Havz ve Kevser

Buhârî, "havz" ve "kevser" in birbiriyle ilgisini göstermek üzere şu başlığı kaydetmiştir: Havz hakkında bab: Allah Teâlâ'nın "Biz sana kevser'i verdik" âyeti ve Nebî'nin (s.a) "Havzın başında bana kavuşuncaya kadar sabrediniz" hadisi.¹⁰⁹

Buhârî bu konuda on dokuz rivâyet zikreder. Bunlardan bir kısmı kevser ve havzın özellikleri hakkındadır. Buna göre kevser Allah Teâlâ'nın Peygamber Efendimiz'e vereceğini va'd ettiği bir nehirdir. İki tarafında inciden oyulmuş kubbeler bulunan ve hayrı çok anlamına gelen, keskin misk kokulu kevserin, Resûlullah'a

¹⁰⁸ Mesela bk. Buhârî, *Tevhîd*, 24; Müslim, *İmân*, 299; İbn Mâce, *Zühd*, 39.

¹⁰⁹ Buhârî, *Rikâk*, 53.

mahsus bir havza döküldüğü anlaşılmaktadır. Ümmet-i Muhammed kıyâmet gününde bu havzın etrafına gelecektir. Havzın yıldızlar adedince kadehleri vardır. Suyunun rengi süttten beyaz, kokusu miskten daha hoştur. Onu içen bir daha susamayacaktır. Uzunluğu (yürüyerek gidilebilecek) bir aylık yol mesafesi kadardır. Bu hususta Cerbâ ile Ezruh, Medine ile San'a, Eyle ile San'a arası kadar mesafe olduğu yönünde farklı rivâyetler de mevcuttur. Doğrusu bu rivâyetlerin, zorlama tevillerle hakiki manada anlaşılması yerine, Kâdî İyaz'ın da işaret ettiği gibi, hitap edilen toplumun konumuna ve anlayış kabiliyetine göre havzın büyüklüğü ile ilgili fikir verdiğini söylemek daha isabetli gözükmektedir.¹¹⁰

Konuya ait diğer bir hadiste Hz. Peygamber'in eviyle minberi arasının cennet bahçelerinden bir bahçe olduğu, minberinin havza üzerinde bulunduğu ifade edilir. Muhtelif yorumları bulunmakla birlikte aslında bu hadislerle genelde cennetin özelde havzın dünyadaki uzantıları olarak görülen söz konusu yerlerin kutsiyetinin güzel bir teşbihle anlatıldığı söylenebilir. İlgili yorumlardan bir kısmına göre de "Hz. Peygamber'in evi ile minberi arası (havz üzerindeki minberi de dahil) sonuçta aynen cennete nakledilecek ve cennet bahçelerinden bir bahçe olacaktır." "Orada ibadet yapıldığından sanki âbid cennet bahçesine girmiştir." "Melekler, insan ve cinlerin müminleri, o yerde daima bulunarak çokça Allah'ı zikredip ibadet ettiklerinden adeta orası cennet bahçesidir." "Bu hadiste ayrıca Medine'de ikamete teşvik vardır. Her kim Mescid-i Nebî'de ibadet ve zikre devam ederse ahiret hayatında cennet bahçesine yükselir ve havzdan su içer."¹¹¹

Başlığın on dokuz rivâyetinden on biri, "*Ben havz başına sizden önce gideceğim ve sizin için hazırlık yapacağım*" hadisi etrafındadır. Birbirini tamamlayıcı mahiyetteki bu rivâyetlerden biri şöyledir:

"Ben âhirete sizden önce gideceğim ve sizin için hazırlık yapacağım; sizin Allah yolundaki hizmetlerinize şahitlik edeceğim. Buluşma yerimiz kevser havzının yanındır. Ben şu bulunduğum yerden havzımı görmekteyim. Ben sizin Allah'a şirk koşmanızdan endişe etmiyorum. Ama dünya hırsıyla birbirinizle didişip çekişmenizden endişe ediyorum."

Bu hadisi tamamlayan diğer rivâyetlere göre Hz. Peygamber, havzın başında ümmetini beklerken dünyada tanıdığı bazı kimselerin cehenneme doğru götürüldüğünü görecektir, onları "*ashâbım*" veya "*ümmeğim*" diyerek yanına çağırarak, ancak görevli bir melek yaklaşmalarına izin vermeyecektir. Allah Resûlü bunun sebeğini sorduğunda, kendisinin vefatından sonra onların bir kısım kötülöklere saptıkları, bidat çıkardıkları, hatta irtidat ettikleri (dinden çıktıkları) haberi verilecektir. Ardından Resûlullah da, "*Benden sonra dini tahrif edenler benden uzak olsun*" buyuracaktır.

İslam âlimleri, bu rivâyetlerde genelde "*ümmeğim*" özelde "*ashâbım*" nitelemesiyle zikredilen kişilerin kimler olabileceğine dair muhtelif yorumlar getirmişlerdir. Söz konusu yorumlar yukarıda haşır meselesinde serdedilmişti.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 471; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXIII, 212.

¹¹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XI, 475; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXIII, 220.

Sonuç

Buhârî, *es-Sahîh*'inin Kitâbu'r-Rikâk'ında konuları başklandırıp hadisleri tanzim ederken baştan sona ahiret öncelikli bir dünya anlayışı sunmaktadır. Sözgelimi o, ilk konuda boş vakit ve sağlığın önemine vurgu yapan hadisle birlikte yegâne hayatın ahiret olduğunu hatırlatan rivâyete de yer vermekte, daha başlangıçta peşinen bu durumu göstermeye çalışmaktadır. Buhârî'nin devamla ön plana çıkardığı naslarda aslında dünya hayatının belli bir değeri vardır, fakat o değer kökleri, hep ahiret hayatında saklıdır. Dolayısıyla ahiret merkezli bir dünya hayatı oluşturmak, ahireti kazanmak üzere dünyadan faydalanmak esastır. Onun bu konudaki temel anlayışını, "âhireti öncelemek, dünyayı da ötelememek" yahut "ahirete, ahirette yaşayacak kadar, dünyaya da dünyada yaşayacak kadar özen göstermek" şeklinde özetlemek mümkündür. Durum böyle olunca dünya, nimet ve imkânlarıyla elde olmalı fakat gönüllere nüfuz etmemelidir. Bu bağlamda maddî zenginlik, infak (imkânları paylaşmak), gönül zenginliği ve fakirlik gibi hususlar bir bütün olarak değerlendirilmeli, tûl-i emel (sonu gelmeyen arzu ve istekler) kontrol altına alınmalı, hayat, imtihan gerçeğine göre tanzim edilmelidir. İşler Allah için yapılmalı, onun rızasına matuf eylemlerde küçük şeyin olmadığı daima hatırlanmalıdır. Hayata mukavemette ve kulluktaki başarıda, imandan sonra sabır, tevekkül, tevâzu, itidâl-istikrar, uzlet, Allah korkusu ve Allah için gözyaşı gibi değerlerin çok önemli olduğu bilinci hep taze tutulmalıdır.

Buhârî, bölümün başından itibaren dünya ve ahiret adına okuyucusunu belli değerlerin kadr ü kıymetini bilmeye teşvik ederken, okuyucu, bölümün yarısından sonra dünyanın sonu gelmiş, ahirete kapı aralanmış hissine kapılır. Öyle ki ilgili hadisler incelenirken gerçek hayatın ahirette yaşanacağına, dünyanın bu hayatı kazanmak için insana verilmiş çok mühim bir fırsat olduğuna dair duygu ve düşünceler daha belirgin bir şekilde kendini gösterir. Nitekim müellif, kıyâmet alâmetleriyle başlayan, ardından sûrun üflenmesi ve kıyâmetin kopuşuyla devam eden süreçte birlikte ahiret halleriyle ilgili hususları tetkikte kaydettiği başlıklar ve hadislerle muhatap üzerinde ciddi bir tesir bırakmaktadır.

Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inin er-Rikâk bölümü çerçevesinde ele aldığımız bu makale, seçilen belirli bablar/konular sonucu oluşmuştur. Elden geldiği kadar da (zaman zaman başka rivâyetlere atıflar olsa da) bölümdeki ilgili hadislerle yetinilmiştir. Tabiatıyla çalışmamız malzeme itibarıyla oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak bir eserin bir bölümü üzerinde yapılan bu tür dar kapsamlı tetkiklerin, genel anlamda bir fikir verdiği, teorik ve pratik açıdan birçok faydaları haiz olduğu söylenebilir. Makalemizin, söz konusu faydaları ortaya çıkarmak üzere yapılacak başka çalışmalara vesile olmasını umuyoruz.

Kaynakça

- Açıkalm, Bünyamin, *Kur'an'da Dünya Hayatına Verilen Değer*, İstanbul 2008.
Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Müsned*, İstanbul 1413/1992.
Aynî, Bedrüddin, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut 1421/2001.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1992.
Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay. I. bs. Ankara, 1997.

- Çağrı, Mustafa, "İtidâl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2001, XXIII, 456-457.
- , "Sabır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2008, XXXV, 337-339.
- , "Tevâzu" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2011, XL, 583-585.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. V. bs. İstanbul 1989.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'âs es-Sicistânî (ö. 275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, İstanbul 1413/1992.
- İtr, Nureddin, *el-İmâmu't-Tirmizî ve'l-Muvâzenetu beyne Câmîihî ve beyne's-Sahîhayn*, yy. 1390/1970.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Muasnef*, thk. Hamed b. Abdillâh Muhammed b. İbrahim, Riyad 1425/2004.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî - Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvîni (ö. 273/886), *Sünenü İbn Mâce*, İstanbul 1413/1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sâdir, ts.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman, *Mukaddimetü'bnî's Salâh fi ulûmî'l-hadîs*, Beyrût 1988/1408.
- Kâmil Miras (Ahmed Naim - Kâmil Miras), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercesmesi ve Şerhi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. VIII. bs. Ankara 1985.
- Kandemir, M. Yaşar - Çakan, İsmail Lütfi - Küçük, Raşit, *Riyâzü's-Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, Erkam Yay. İstanbul 1425/2004.
- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 923/1517), *İrşâdü's-Sârî ilâ Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, Bulak 1323.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf (ö. 786/1384) *el-Buhârî bi Şerhi'l-Kirmânî (Kevâkibu'd-derârî)*, Beyrut 1401/1981.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin (ö. 465/1072), *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalîm Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf, Kahire, Dâru'l-Meârif, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1273), *el-Câmî' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrahim-Mahmud Hâmid, Kahire 1416/1996.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Hacâc (ö. 261/874), *Sahîhu Müslim*, İstanbul 1413/1992.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya (ö. 676/1277), *Şerhu Sahîhi Müslim*, thk. Halil el-Mîs, Beyrut 1407/1987.
- Râgıb, Ebu'l-Kâsım Huseyin b. Muhammed el-İsfehânî (ö. 425/1033), *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer (ö. 606/1210), *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefatihü'l-Ğayb)*, Beyrut 1411/1990.
- Tatlı, Alican, *Zühd Açısından Dünya ve Nimetleri*, Erkam Yay. İstanbul 2005.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, İstanbul 1413/1992.
- Toprak, Süleyman, "Haşır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1997, XVI, 416-417.
- Tosun, Necdet, *İbn Arabî Öncesi Tasavvufta Halvet ve Uzlet*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- Yıldırım, Ahmet, "Hadis Edebiyatında Zühd Literatürü ve Zühdle İlgili Rivâyetlerin İncelenmesi" *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2008/1, S. 20.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. IV. bs. İstanbul 2012.